

100 il əvvəldən gələn səslər

Ən maraqlı məruzələrin icmalı və şərh

Akademik Bartoldun “Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” adlı məruzəsinin icmalının davamı.

(əvvəlki qəzetimizin 9 dekabr 2025-ci il sayında)

...İslam hazırda, sözün əsl mənasında, dünyəvi bir dindir. Yalnız islam müxtəlif mənşəli və mədəni keçmiş olan xalqları öz təsiri ilə birləşdirdi. Buddizm yalnız Şərqi Asiya dünyasının dini olaraq qalır, xristianlıq isə tədricən Avropanın (Avropa xalqlarının və nisbətən sayca, mədəni baxımdan əhəmiyyət daşımayan Avropadan köç etmiş digər etiqad sahiblərinin) dini olmuşdur. İslam əsasən Ön Asiya dünyasının dini olsa da, bu gün Şərqi Asiyada, Hindistanda və Zond adalarında davamçıları Qərbi Asiyadakından daha çoxdur. Çin islamı da möhkəm və müstəqil təsir gücünə malikdir, halbuki Çində milli xristian kilsəsi yaratmaq cəhdləri uğurla nəticələnməmişdir. Eyni möhkəm və qüdrətli təsir Afrika islamına da xasdır.

Müsəlman türklərin Ön Asiyani fəthetmə hərəkəti hələ islamdan əvvəlki dövrdə başlanmış, islamı qəbul etdikdən sonra da uğurla davam etdirilmişdir. Xəlifəlik və ya İran hökmdarlarının dövründə xidməti rütbəsi ilə ucalmış türk mənşəli sülalələr olsa da, monqol dövrünə qədər islamı qəbul etmiş iki türk dövləti yaranmışdır: İranda və Kiçik Asiyada səlcuqların imperiyası və müsəlman tarixçilərinin Türkdüstandakı “Əfrasiyabın evi” adlandırdıqları Qaraxanilər dövləti. Yalnız “türkmən” adının mənşəyi aydın deyil: Şərq müəlliflərinin xalq etimologiyasının fantaziyalarına əsaslandırılmış uydurmalarına rast gəlirik. Amma Qaraxanilərin hansı türk tayfasından törədiyi indiyə kimi müəyyən edilməmişdir, bu barədə Mahmud Kaşğarının məhz Qaraxanilər dövrünə aid olan əsərlərində də məlumat yoxdur. Onun dediklərindən, yalnız xanların mifik türk hökmdarı olan Əfrasiyabın nəslindən olduqlarını iddia etdikləri məlum olur; fars mədəniyyətinin təsiri o qədər güclü idi ki, onun təsiri ilə bir çox xan özləri ilə sülalələrindəki türklər arasında olan əlaqəni dərk etmirdilər.

Müsəlman dünyasının tarixində türklər əhəmiyyətli yer tutdular, Məhəmməd Peyğəmbər (s.) belə onların müsəlmanlarla gələcək münasibətlərinə dair kəlamlar aid edilmişdir. Bu ifadələrdə türklərin irqi xüsusiyyətləri: xırda gözəl, ensiz burunlar və s. qeyd olunur ki, bu da bir sıra müasir dövr aliminin türklərin monqollara qarışmazdan öncə ağ irqə mənsub olduqlarını sübut etmə cəhdlərini təkbiz edir. Əlbəttə, türklərin tipi Qərbdə doğru hərəkətləri ilə əlaqədar bir qədər dəyişilməli idi.

Türkmənlərin ən spesifik antropoloji xüsusiyyətlərindən biri, uzunsov baş forması tipidir; bunu indi Orta Asiya səhralarında türklərin əvvəllər orada yaşayan İran köçəriləri ilə qarışması ilə izah etməyə çalışırlar. İslamın daha geniş yayılmasından əvvəl türklər müsəlman dünyasında ərəb və farslardan sonra üçüncü etnoqrafik element hesab olunurdular. İranın mədəni təsirinə baxmayaraq, türklər öz dillərini qoruyub saxlamışlar; digər dillər ilə qarşılaşsa da, canlı dil kimi üstün mövqə tutmuş və indiyə kimi Türkdüstan, İran və Qafqazda öz təsir gücünü genişləndirməkdədir.

Bir neçə türk xalqı öz dillərində ədəbiyyat yaratmışdır, baxmayaraq ki, tərkibində kifayət qədər ərəb və fars sözləri vardır. Zaman baxımından türk və müsəlman ədəbiyyatının ilk mərkəzi Kaşğar olmuşdur, ardınca, XII əsrdə, bu baxımdan, Xarəzm və ona qonşu olan Sır-Dəryanın aşağı – ön axarı boyunca olan ərazilər əhəmiyyət qazanmışdır. Burada yaranmış ədəbi hərəkət monqollar dövründə daha güclü davam etmişdi, bununla bağlı olaraq Çağatay ədəbi dili yaranmış və fars dilinə ilk rəqib dil olmuşdur.

Çağatay termini yaranmazdan əvvəl – XIV əsrin əvvəllərində Orta Asiya köknəli bir müəllif xarəzmli sairin seirləri barədə danışarkən ərəb, fars və türk dillərini müsəlman dünyasının üç ədəbi dili olduğunu qeyd etmiş və türk dilinin dürlüslüyünü ərəb dilinin qüdrətini və fars dilinin məntiqini qarşılaşdırmışdır. Türk ədəbiyyatı təqdid xarakterli olsa da, onun dili, xüsusən Orta Asiyada fars poeziyası, hətta fars nəsrindən daha sədə və azyındır.

Türklər islamı qəbul etdikdən sonra müsəlman dininin sadiq müdafiəçiləri oldular. Qərbdəki barbarlar kimi, Şərqdəki türklər dini qanunların qoruyucusu, qadağanı pozanların qisasçısı rolunda çıxış etmişlər, bu ideya ilə türklər fateh kimi müsəlman ölkələrinə qarşı hərəkətlərinə bəraət qazanmış olurdular.

Mahmud Kaşğari yazır: “Şərqdə mənim türk qoşunum var, hansı tayfaya qəzəbim tutsa, həmin qoşunu onların üstünə göndərirəm”. Qərbdəki barbarlar kimi, Şərqdəki türklər də sidq ilə islama bağlanmaları bəzən maddi və mənəvi mədəniyyətə qarşı silaha çevrilirdi.

Professor Keprülüözadının əsərlərində Türkdüstan ilə Kiçik Asiyanın türk mistikləri arasında əlaqəni sübut etməyə cəhd etdiyini görürük. Müsəlman türkləri monqollardan

əvvəlki dövrdə bütün türk dünyasını əhatə etmirdi. İran mədəniyyəti vasitəsilə, şimal qonşularının – İrtışdan gəlmiş qıpçaq və Yeniseydan üz tutan qırğızların hücumuna məruz qalmışdılar, demək olar ki, o vaxt hər ikisi islam və müsəlman mədəniyyətindən tamamilə uzaq idi.

XII əsrin sonlarında, hətta Sır-Dəryada qeyri-müsəlman türk hakimiyyəti vardı. Bu və ya digər hərəkət kifayət qədər tanınmır, mənbələrdə, xüsusən qırğız hərəkəti barədə məlumatlar olduqca az və ziddiyyətli. Tuman əlyazmasında olan məlumatlar son dərəcə maraq doğurur: o dövrdə qırğız köçəri tayfaları artıq Kaşğar və Aksuya yaxınlaşmışdılar, indiki Semirçənsk (və ya Cətyis) vilayətində xalqlar sadalanarkən qırğızlar barədə nə Mahmud Kaşğari, nə Gərdizi, nə də Tuman əlyazmasında heç bir məlumat yoxdur.

Orta Asiya səhralarının qərb hissəsi və bütün Türkdüstanda islamın tam qələbəsi monqol hökmranlığı dövrünə təsadüf edir. Monqol hərəkəti və Monqol imperiyasının yaranması geniş ədəbi irs yaratmışdır; XIV əsrin əvvəllərində İranın qərbində yazılmış “Rəşidəddin” əsəri bu sırada xüsusilə seçilir. Bu əsərin giriş hissəsi türk və monqol tayfaları arasında məlumatları əhatə edir, Orta Asiya köçərilərinin dini inancı, adət-ənənələri və dəyərləri barədə məlumat verən zəngin bir xəzinədir. Rəşidəddinin sözlərindən ballı olur ki, ovcu üçün köçəri həyat tərz, eynilə bir köçəriyə oturmaq həyat yaşayan yerli sakinin dözülməz qul həyatı yaşaması kimi görünürdü. Şamanizm ilkin olaraq köçərilərin deyil, ovcuların dini idi və monqol imperiyası dövründə ən güclü və bacarıqlı şamanlar ovculuğun qorunub saxlandığı ölkələrdə yaşayanlar hesab olunurdu. Rəşidəddin öz əsərini monqol xanları üçün yazmışdır, köçəri həyat tərzini və monqol hərbi uğurlarının təsiri altında köçəri əməllərin canlandırılmasından monqolların özləri deyil, tədricən Qərbi və Orta Asiyaya köç etmiş azsaylı monqol elementləri ilə birləşən türklər olmuşdur.

Monqollar milliyyətlərini itirməzdən əvvəl əhəmiyyətli dərəcədə həyat tərzlərini dəyişməyə müvəffəq olmuşdular. Şərqi qədim türk kultu cənubun monqol kultu ilə əvəz olunmuşdu və bütün Orta Asiyada yurt qapıları, demək olar ki, əvvəlki kimi şərqə deyil, cənuba açılmışdır. Türkdillli dövlətlərdə isə monqol imperiyasının ənənələri davam etdirilirdi və yalnız Çingizxan nəslinin davamçılarının hakimiyyətə keçmək hüququ vardı.

Xalqların adları da dəyişmişdi; monqollardan əvvəlki dövrdə Orta Asiyanın cənubundakı səhralarının qərb hissəsinə və Rusiyanın cənubunda düzənlikləri əhatə edən əraziyə adı verilən qıpçaq xalqı artıq öz adını itirmişdi. Əvvəllər monqolların xalq dili olan “tatar” sözü ilə sonradan Volqaboyu və Krimda yaşayan, türk dilində danışan əhali adlandırılmışdır. “Türk-tatar” ifadəsi isə bir müddət rus elmində “türk” mənasında işlədilmişdir.

Bəzi yeni yaranmış xalqlar özlərinə Çingizxan sülaləsinin xanlarından birinin adını götürürdü; bu gün yaşayan özbək və noqaylar, həmçinin orta əsrlərdə mövcud olmuş çağataylar bura daxildir. “Çağatay” yalnız Orta Asiya türk ədəbi dilinin adı kimi qalmışdır. Özbəklər arasında XV əsrdə özbək xanı Abulqayrın hakimiyyətindən ayrılmış, dil və adət-ənənələr baxımından bu gün tam bir homogen xalq olan qazaxlar meydana çıxmışdır. “Qıpçaq” sözü isə indi özbəklər və qazaxlar arasında yalnız ayrı-ayrı tayfa adı kimi qalmaqdadır.

Köçəri ənənələrinin canlandırılması islam və müsəlman mədəniyyətinin müvəfəqiyyətlərinə mane ola bilmədi. Monqol imperiyasında karvan ticarətinin inkişafı ilə islamın türklər və türkləşmiş monqollar, hətta öz dillərini saxlamış monqollar arasında da geniş yayılmışdır.

Məlumatlara əsasən, XIII əsrə qədər

müsəlmanların yaşamadığı Krimda və Volqa hövzəsində böyük müsəlman şəhərləri meydana gəlmişdi, islam Qafqazda əhəmiyyətli şəkildə yayılmış, əvvəlki qıpçaq səhrası müsəlman ölkəsinə çevrilmişdi. Tobolsk vilayətində müsəlman-türk knyazlığı yaranmışdı və indiyə kimi şimal-şərqdə dini baxımdan mövqeyini qorumaqdadır.

Volqa və İrtış çayları boyunca möhkəm mövqə tutan islam sonradan Orta Asiya düzənliklərindən nəinki cənuba, hətta şimala da yayılmağa başlamışdı. Baxmayaraq ki, monqollardan əvvəlki dönmədə bu mümkün deyildi.

Çinlə həmsərhəd olan Çin Türkdüstanının bir hissəsi da islamın təsiri altında idi, bura, demək olar ki, buddizm və xristianlığın hökm sürdüyü, monqol dövründən əvvəlki uyuqların yaşadığı ərazi idi. Bu halda, monqollardan əvvəlki dövrün öyrənilməsi zaman elmin qarşısında duran vəzifələrin indi əvvəlkilərdən daha mürəkkəb olduğunu etiraf etməliyik. Monqolların törətdikləri dağıntılara baxmayaraq, Monqol imperiyasının ilk dövrü iqtisadi və bütün sahələr üzrə mədəni çıxışla əvvəlki dövrü olmuşdur. Bu, əsasən, monqollar dövründə geniş inkişaf etmiş karvan ticarəti, həmçinin Qərbi və Şərqi Asiya arasında sıx əlaqələrin qurulması ilə əlaqədar idi.

Təbii ki, elm bütün lazım olan materialları əldə edə bilməz – bütün müsəlman mənbələrində, eləcə də Avropa səyyahlarının yazılarında qeyd olunan XIII əsrdə parıldayan Buxarada heç nə qalmayıb, Volqaboyu və Krim şəhərlərinin sistemli şəkildə tədqiqinə həmin xarabalıqlar artıq dərəcədə dağıdılmış vəziyyətdə olduğu zaman başlanılmışdır.

Bu ərazilərdə arxeoloji işlərin aparılması yenidən gündəmədir və öz növbəsini gözləməkdədir. Çox güman ki, müsəlman mədəniyyətinin tarixinin tədqiqi baxımından müəyyən fayda verəcək, baxmayaraq ki, son dövr yaranmış fikirlərə əsasən türklərin, xüsusilə da tatarların ümumi mədəni həyatda iştirakı elə də əhəmiyyətli qəbul edilmir. XVI əsrin birinci yarısında bu mədəniyyətə ictimai-siyasi qarışıqlar səbəbindən zərba dəymişdi, nəticə etibarilə Mərkəzi Asiyada Teymur və onun davamçılarının dövləti yaradılsa da, XIII əsrdə mövcud olmuş mədəni həyatı XIX əsrə qədər bərpa edə bilməmişdilər. Ümumiyyətlə, Teymurun hakimiyyətinin tarixi əhəmiyyətinə baxmayaraq, hələ də nə türk dilində, nə də Avropa dillərində bu barədə əhatəli bir monoqrafiya yoxdur.

Son dövrlərə kimi Osmanlı imperiyası istisna olmaqla, türk xalqlarının tarixinə az maraq göstərilirdi. Sanki mədəni üstünlük Avropaya keçdiyi zaman Türkdüstan uzaq müsəlman dünyasının bir parçası kimi, ən geridə qalan dövrdə Orta Asiya tarixi diqqətdən kənar idi. Həqiqətdən, Orta Asiyanın mədəni həyatı həmin dövrdə təəvvür etdiyimizdən də mürəkkəb idi və hər bir tarixçidə maraq oyadırdı. Özbək xanlıqlarında geniş tarixi ədəbiyyat yaranmışdı – Orta Asiyada indiyə kimi belə bir hadisə olmuşdu.

Bir tərəfdən köçəri həyat və ənənələr, digər tərəfdən isə müsəlman mədəniyyətləri arasında bir-birilə apardıqları mübarizə özbək xanlıqlarının yaşadığı mürəkkəb həyat mənzərəsi yaranırdı. Mənbələrdə yetərinə məlumat olmasına baxmayaraq, bu prosesin gedişi hələ indiyədək tam aydınlaşdırılmamışdır, hətta tayfaların tədricən parçalanması da qeyd olunmamışdır: əvvəl özbək tayfalarının sayı 32, sonralar isə 92-yə çatmışdı. Biz bu dəyişikliyin baş verdiyi tarixləri də müəyyən edə bilərik: 1976-cı ildə mağıt əsilli ilk Buxara xanı Məhəmməd Rəhimin taxta çıxmasına dair yazıda 32 tayfadan bəhs edilir; 1781-ci ildə isə Buxara hakimi rus kəşfiyyatçı Bekçurina 92 tayfanın olduğunu demişdi.

Monqolların dövründə formalaşmış özbək və qazax tayfaları ilə yanaşı, əvvəlki tayfalar, xüsusilə türkmənlər və ilk dəfə müsəlmanlığı qəbul edən qırğızlar da var-

Bartold nə qədər haqlı idi?

Bartoldun məruzəsinin giriş hissəsində qeyd etdiyi türklərin tarixi yazı ənənəsinin bir qədər zəif olması fikri klassik təzislərə əsaslanır: a) köçəri həyat tərz – yazı ənənəsinin olmaması; b) fəth edilən ölkələrdə yerli ədəbi dillərin üstünlüyü; c) tarixi yazı mətnlərinin türkdilli deyil, Çin, ərəb, fars dillərində yaranması.

Bu arqumentlər XIX–XX əsr türkoloji tədqiqatların fundamental problemlidir: türk xalqlarının böyük tarixi öz dillərində deyil, qeyri-türklərin, onların rəqiblərinin, qonşularının dilində qələmə alınmışdır. Bartold burada iki məsələni vurğulayır: mənbə asılılığı – türk tarixinin böyük hissəsi Çin və islam abidələri prizmasından təhlil edilir. Bu isə istər-istəməz etnosentrik yozum, türk toplulmalarının pərakəndə şəkildə təqdim edilməsidir, yəni ədəbi dil, siyasi hakimiyyət dilemması – türk sülalələri hakim olsa belə, mədəni cəhətdən daha güclü olan fars, Çin ədəbi dilinə tabe olublar. Türk sülalələri (qəznəvilər, səlcuqlar, elxanilər, teymurilər) fars ədəbi dilini dövlət dili kimi saxlamış, tarix yazısını məhz ona həvalə etmişlər.

Bartold bildirir ki, Orta Asiyada XVI əsrə qədər türk dilində “əhəmiyyətli tarixi ədəbiyyat” demək olar ki, yoxdur, orta əsr türk dövlətlərinin tarixi əsasən İran ərazisində yazılmış mətnlərdən öyrənilir, Teymurilər dövrü də istisna deyil, Zəfərnəmələr farscadır. Bu fikirlər elmi baxımdan doğru olsa da (məsələn, ən iri tarixi salnamələr – Rəşidəddin, Yazdi, Hafizi Əbrü və s.) fars dilindədir), bir qədər mübahisəlidir. Belə ki, türk xaqanlıqları və erkən köçəri toplulmaların tarixi yalnız xarici mənbələrdən ibarət deyil. Bartold Orta Asiyada, ümumiyyətlə, türk tarixi mətnlərinin olmadığını deyir. Sonrakı dövr araşdırmaları göstərir ki, “Oğuznamə”nin erkən variantları, qıpçaq mətnləri, Mahmud Kaşğarının “Divan”, uyğur-buddist və manihəy mətnləri faktik olaraq Bartoldun təsvirindən daha genişdir. Məsələn burasındadır ki, Bartoldun dövründə bu mənbələrin bir qismi ya məlum deyildi, ya da tam öyrənilməmişdi.

Məruzənin ən mühüm hissəsi Bartoldun, xüsusilə Orxon yazılarına verdiyi qiymətdir. Akademik qeyd edir ki, Orxon yazıları türklərin öz dillərində yazdıqları ilk böyük siyasi-tarixi şəhadətnamə, Çin mənbələrini tamamlayan və bir çox halda düzəldən yeganə abidədir. Tomsenin oxunuşundan sonra 30 il keçsə də, bu sahə hələ də tam həll olunmayıb. Dil bilmədən tərcümələrdən istifadə edən tədqiqatçılar yanlış nəticələrə gəliblər. Bartoldun elmi qənaətlərini XX əsr tədqiqatları təsdiqləyir: Orxon mətnləri yalnız dil abidəsi deyil, həm də ideoloji manifestdir – dövlətçilik düşüncəsi, türk kimliyi, köçəri-mütəşəkkil siyasət modelidir. Bartoldun “tərcümələrə güvənməyin” xəbərdarlığı bu gün də keçərlidir. Bir çox Avropa müəllifinin Orxon yazılarını mifoloji və ya romantik çərçivədə yanlış şərh etməsi faktlarının tarixi nəzəriyyələrə təsiri ilədir.

Türk dilləri ilə bağlı Bartoldun əsas arqumentləri yakut və çuvaş dillərinin digər türk dillərindən ciddi şəkildə fərqlənəməsidir. Alimrin qənaətinə görə, çuvaş dili “türk-monqol” dil qrupunun üçüncü qolu ola bilər, ya da türk dillərinin ilkin mərhələsinin qalıqlarıdır. Fərqlilik hunların dili ilə əlaqələndirilir – çuvaşlar hunların birbaşa varisləridirlər, bu Bartoldun dövrü üçün çox cəsarətli, elmi cəhətdən əsaslandırılan bir iddiadır. Müasir dilçilik elmi baxımdan çuvaş dili oğur budayının yeganə nümayəndəsidir, hunların dili tam bilinmir,

dı; müsəlman adətlərini yetərinə bilməsələr də, islamın fəal döyüşçü kimi Orta Asiyada son qüdrətli köçəri dövlətlərini qurmuş kalmıklara və Çingizxan dövründən qalmış, qısqaqc buddistlər kimi islam təsirinə tabe olmaq istəməyən monqol-şamanlara qarşı mübarizə aparırdılar.

Noqaylardan başqa digər türk tayfalarının rast gəlmədiyimiz epik poeziya növünün yaranması, məhz bu mübarizə ənənələri ilə izah olunur. Kalmıklarla aparılan mübarizə qırğızlara elə təsir göstərmişdir ki, köç həyatları ilə bağlı onlar yalnız XVIII əsrdə kalmık hakimiyyətinin süqutundan sonra geri istiqamətdə – Fərqanədən Semirçəyə vilayətinə qayıtdıqlarından başqa heç nə xatırlamırdılar.

Həm Türkmənistanda qalanlar, həm də İrana və Kiçik Asiyaya köç etmiş türkmənlərin də həyat və poeziyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. XIX əsrin II yarısına kimi türkmən poeziyası barədə, demək olar ki, heç bir məlumat yox idi, lakin gələcək tədqiqatlar nəticəsində türkmən deyimlərinin, rəvayətlərinin xalq kütlələri arasında yayılması üçün materiallar əldə ediləcək.

Siyasi birləşmənin olmadığına və ayrı-ayrı türkmən tayfaları arasında baş verən çəkişmələrə baxmayaraq, bütün türk xalqları arasında yalnız türkmənlərin öz milli şairi var – Məhtimqulu!

Mən öz icmalımlla dünya tarixinin ayrılmaz hissəsi olan türk xalqlarının tarixinə dair tədqiqatçılar qarşısında növbədən elmi sualların olduğunu göstərməyə çalışdım. Ümid etmək lazımdır ki, bu işin həyata keçirilməsində iştirak edəcək Kiçik Asiyadan tutmuş Tabolsk və Turfanadək olan ərazilərdə yaşayan və xalqların nümayəndələri qarşısında öz milli irsini qoruyub saxlamaqla Qərb mədəniyyətini mənimsəmək kimi mürəkkəb bir tapşırıq durur.

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor

lakin Oğur türk dili ilə bağlılığı ehtimal edilir. Bartoldun ehtimalı bu gün də ciddi qəbul olunur, lakin nəzərə almalıyıq ki, etnogenez təkcə dilə əsaslanma bilməz, antropologiya, arxeologiya və genetik göstəricilər də mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bartold yalnız dil faktına əsaslanır.

Bartoldun digər fikrinə görə, qırğızlar dilcə türk olsalar da, antropoloji baxımdan türklərdən fərqlənirlər: açıq rəngli saç, slavyanlara yaxınlıq bildirən faktorları qeyd edir, bu xüsusiyyətlər zamanla yox olub. Bu fikir XIX – XX əsrin əvvəllərində yayılmış “fiziki antropologiya” metodologiyasına uyğundur, lakin müasir elmdə ciddi şəkildə tənqid olunur. Çünki insanların saç rəngi etnik kimliyini təsdiq etmək üçün etibarlı göstərici deyil. Qırğızların qədim mənşəyi çoxkomponentlidir: türk, İran, proto-Altay elementləri vardır; geneetik araşdırmalar göstərir ki, qırğızlar erkən dövrdə müxtəlif xalqların qarışığı olublar.

Müəllif göstərir ki, Çin mənbələrində “qırğız” adına “türk”dən daha əvvəl rast gəlinməsi, habelə Pelyonun “qyan-qun” transkripsiyasını monqol mənşəli “qırkun” kimi oxuması qırğızlara dair ilkin məlumatın monqol vasitəli olduğunu göstərir. Bartoldun nəticələri erkən Çin etnoqrafiyasının ümumi xüsusiyyətinə uyğundur. Çin tarixçiləri əksər hallarda məlumatı “Şərq tayfalarından eşitdiklərinə əsasən” yazırdılar, yəni ikinci mənbə problemi var.

Müəllif, həmçinin “xakas” etnoniminin yanlış transkripsiyadan yarındığını qeyd edir, bu, Çin fonetik sisteminin türk etnonimlərini dəqiq verə bilməməsi ilə bağlı mumi metodoloji problemdir. Müəllif Çin etnonimlərinin etibarlılığını deyil, mənbə kontekstini analiz edir. Bartold qeyd edir ki, qırğızların şimala doğru deyil, qərbdən şərqə doğru hərəkəti türk tayfaları üçün qeyri-adi istiqamətdir. Bu, mənbəşünaslıq baxımından son dərəcə düzgün izahdır. Müəllif həm fonetik izahları, həm də linqvistik “oğuz-uyğur eynimənşəlliliyi” nəzəriyyələrini tənqid edir.

(ardı 19-cu sahifədə)

Mahmud Kaşğarının birbaşa müşahidəyə əsaslanan məlumatlarının üstünlüyünü vurğulayır – bu, qədim türkoloji tədqiqatın qızıl qaydasıdır. X əsr müəlliflərinin çoxu özündən əvvəlki mətnləri təhlilsiz təkrar edirdi, buna görə də məlumatlar zamanla statikləşirdi. Burada müəllif islam coğrafiya məktəbinin ən mühüm problemlərindən birini göstərir: xronoloji qeyri-dəqiqlik və təkrarçılıq. Bu fakt müasir akademik türkoloji mənbəşünaslıqda da qəbul edilmiş bir problemdir.

O, türklərin ilk mədəni təsirlərinin Suriyalı xristianlardan deyil, məhz soqdilərdən gəldiyini qeyd edir; uyğur əlifbasının rolu və türklərin islamdan əvvəlki zəngin poeziya ənənəsi vurğulanır. Bu fikir türklərin mədəni inkişaf xəttində İran-soqdi mədəniyyətinin mərkəzi rolunu sübut edir. Burada həm yazı sistemi, həm ədəbi ənənə, həm də dini mətnlərin dilini bir-biri ilə əlaqələndirməklə kompleks şəkildə tarixi izah verir. Bu yanaşma elmi cəhətdən tamamilə doğru və müasir sintez metodologiyasına uyğundur.

Bartold diqqətə çatdırır ki, islam türklər tərəfindən “zorla deyil, könüllü” qəbul edilib və bu, dinin mədəni səciyyəsinə göstərir. Bu tezis hər nə qədər ümumiləşdirilmiş olsa da, siyasi kontekstə uyğundur: X əsrdən XI əsrə qədər islamın yayılması daha çox ticarət yolları, hakim elit əlaqələri və sosial nüfuz vasitəsilə baş vermişdi. Xristian və buddist xalqların islamı qəbul etməsi ilə bağlı müqayisəsi isə tarixi sosiologiya baxımından doğru müşahidədir.

Müəllif səlcuqların oğuz mənşəyini çox aydın göstərir, qaraxanilərlə bağlı isə qeyd edir ki, tarixi mənbələrdə mənşə açıq deyil, Mahmud Kaşğari belə bunu dəqiqləşdirməmişdir. Bu, qaraxanilərin etnogenezi problemi ilə bağlı klassik elmi diskussiyaya uyğundur, ehtiyatlı və mənbəşünaslıq baxımından tənqidi yanaşma elmi cəhətdən güclü görünür.

Məruzədə mənbəşünaslıq, mətnşünaslıq, Çin mənbələrinin fonetik problemi, ərəb və fars coğrafiya məktəbinin təkrarçılığı, ilk arxeoloji tarixləndirmələrin qeyri-etibarlılığı tənqid olunur. Etnogenezi və miqrasiya xəttində qırğızların vəziyyəti, uyğur-oğuz ad ziddiyyəti, Monqolustana və Orta Asiyanın digər bölgələrinə köçlər haqqında bəhs olunur, mədəni inkişaf modeli: soqdi təsiri, uyğur əlifbasının rolu, islamlaşma prosesinin könüllü və mədəni xarakteri göstərilir. Bartold türklərin erkən dövr tarixini yalnız siyasi faktlarla deyil, elmi baxımdan mədəniyyət, dil, mənbələr və arxeologiyanın integrasiyası yolu ilə yüksək səviyyədə izah edir.

Məruzəçinin məqsədi mətnini iki əsas xətt üzrə: islamın global miqyasda yayılması və təsir coğrafiyasının müqayisəli təhlili; türklərin islam dünyasındakı tarixi-sosioloji rolunu göstərməkdir. O, məruzəsində dünyəvi dinlərin coğrafi-struktural yayılmasını müqayisə edir və islamın türklər arasında yayılmasını tarixi dinamika kontekstində izah edir. Burada islamın genişlənməsi və türklərin tarixdə oynadığı rol vahid bir proses kimi təqdim edilir.

Mətnin əvvəlində belə bir tezis verilir: buddizm – Şərqi Asiyanın lokal dini olaraq qalır, xristianlıq – Avropanın dini xarakterini alır, islam – həqiqi mənada dünyəvi dinə çevrilmiş yeganə dindir. Bu tezis, əslində, XX əsrin əvvəllərinə xas olan “sosioloji-dünya dinləri xəritəsi” anlayışının təsirini əks etdirir. Lakin müasir elmi kontekstdə buddizmin Cənub-Şərqi Asiya, Nepal, Butan, Tibet, Monqolustan və Şri-Lankadakı dominantlığı nəzərə alındıqda onun “Şərqi Asiya ilə məhdudlaşmış din” kimi təqdim olunması reduksionistdir, xristianlığın Afrika, Latin Amerikası və Asiyada sürətlə yayılması isə həmin tarixi dövr (XX əsrin əvvəlləri) kontekstinə bağlıdır, ümumi mənzərəni tam əks etdirmir. Bu hissə tarixi dövrün intellektual stereotiplərini əks etdirir və müəllif bunu universal qanun kimi təqdim edir.

Məruzəçi səlcuqlar və qaraxanilər üzərindən belə bir ideya qurur ki, türklərin Ön Asiyada yayılması islamdan əvvəl başlamışdı; islamı qəbul etdikdən sonra bu ekspansiya daha sistemli xarakter almışdı; səlcuqlar və qaraxanilər türklərin islam mədəniyyətinə keçidinin əsas siyasi strukturları idi. Bu tezis elmi baxımdan tamamilə əsaslıdır və türk-islam sintezi tədqiqatlarının da qəbul etdiyi bir xətdir. Qaraxanilərin oğuz, karluq, ya da qıpçaq mənşəli olub-olmadığı barədə akademik mübahisələr bu gün də mövcuddur. Türklərin “ənsiz burunlu, xırda gözlü” təsviri, türkmənlərin “uzunsov baş forması”, bunların “İran köçəriləri ilə qarışma”sı ilə izahı açıq şəkildə antropoloji tipologiyanın XIX–XX əsr üslubunu daşıyır, yəni irqlərin morfoloji xüsusiyyətlərlə müəyyənləşdirilməsini etnosun bioloji xüsusiyyətlərlə izah edir. Xatırladım ki, belə yanaşma

bu gün tamamilə elmi dəyərini itirib.

Məruzənin ən inandırıcı və məntiqli hissələrindən biri budur ki, türklər islamı qəbul etdikdən sonra müsəlmanlıq dünyanın hərbi-siyasi dayağına çevrilmiş, səhranın köçəri gücü islamı geniş coğrafiyalara daşımış, türk ədəbi-mədəni mərkəzləri formalaşmışdı: Kaşğar – Xarəzm – Çağatay ədəbi dili. Burada müəllif ədəbi və mədəni yayılmanı çox düzgün şəkildə mərhələləndirir: Kaşğar – ilk mərkəz, XII–XIII əsrlər – Xarəzm, Monqol dövrü – çağatay dilinin formalaşması. Bu, türk ədəbiyyatının genezisi haqqında klassik, qəbul olunmuş elmi ardıcılıqdır. O, monqol istilasını belə təqdim edir: bir tərəfdən dağıdıcı idi, digər tərəfdən Orta Asiyanın karvan yollarını canlandırırdı üçün mədəni integrasiyanı artırmışdı. Bu, müasir tarixşünaslıqla tam uyğun gələn bir təsbitdir.

Monqolların ticarət şəbəkəsi islamın türkləşmiş və ya türkləşən monqol tayfaları arasında yayılmasına real şəkildə təsir etmişdi. Məruzədə çox mühüm və doğru bir məqam vurğulanır ki, Orta Asiyada etnonimlər çox tez dəyişir, qıpçaq əvəzinə qazax, noqay kimi adlar meydana gəlir, “tatar” sözü monqol terminindən rus coğrafiyasındakı “türk”lərə keçir. Bu etnogenezi tədqiqatlarında fundamental həqiqətdir. Bartold tarixi prosesləri geniş coğrafi miqyasda müqayisə edir, siyasi tarixlə mədəni tarixi integrasiya edir, monqol–türk sintezini düzgün izah edir. Təəssüf ki, dinlərin yayılmasına dair hissələr XX əsrin əvvəli ortaq stereotiplərini əks etdirir, bəzi faktlar sadələşdirilir (məs: xristianlıq və buddizm coğrafiyası), türk xalqları arasındakı “mifik nəsil” iddiaları (məsələn, Əfrasiyab) tənqid edilmədən təqdim olunur.

Bu məruzədən aydın olur ki, türkologiya XX əsrin əvvəllərindən bütöv prosesləri izah etməyə çalışır, türklərin islam dünyasındakı rolu həm siyasi, həm də sio-mədəni konsepsiya kimi təqdim edilir. Monqol istilasını türklərin etnogenezinə, islamın yayılmasına və ədəbi dilin formalaşmasında əsas mərkəzi hadisə kimi qəbul edilir. Bu baxımdan, məruzə dövrünün intellektual məhsulu və türkologiyanın klassik mərhələsinin nümunəsidir.

Bartold türk xalqlarının mədəniyyət tarixinin araşdırılmasında mövcud metodoloji və mənbə çatışmazlığını, siyasi hadisələrin yaratdığı boşluqları göstərir. Müəllif həm Orta Asiya, həm də Volqaboyu – Kırım regionu üçün arxeoloji, tarixi və etnoqrafik tədqiqatların ləngiməsini tənqid edir və bunun türk tarixşünaslığında ciddi problemlər yaratdığını vurğulayır. Məqsəd: türk xalqlarının tarixinin dünya tarixindən ayrı təsəvvür edilə bilməyəcəyini və fundamental sualların hələ cavabsız olduğunu göstərməkdir. Məsələn, o, xüsusi olaraq qeyd edir ki, Avropa mədəni üstünlük əldə etdikdən sonra Türkünstan uzaq müsəlman periferiyası kimi qəbul edilib. Bu səbəbdən Orta Asiyanın kompleks mədəni həyatı uzun müddət diqqətdən kənarda qalıb. Müəllif sübut edir ki, özbək xanlıqlarında geniş tarixi ədəbiyyat yaranıb, bu, Orta Asiya tarixinin intellektual baxımdan zəngin və aktiv olduğunu göstərir. Özbək xanlıqlarının mənzərəsi iki mədəni sistemin toqquşması üzərində qurulub: 1) köçəri türklər (qırğızlar, türkmənlər, qazaxlar, manğıtlar); 2) oturaq mədəniyyətə malik müsəlman şəhərləri. Bu qarşıdurma Orta Asiyanın sosial strukturu izah edən əsas açarlardan biridir.

Bartold, eyni zamanda, özbək tayfa sayının 32-dən 92-yə qədər artması haqqında tarixi mənbələrdən maraqlı müqayisə faktını ortaya qoyur ki, bu da tayfa sisteminin sosial fraqmentləşmə prosesini göstərir. Qırğızların epik poeziyasının (Manas ənənəsi) yaranmasını kalmık və buddist-monqol təzyiqi ilə əlaqələndirir, köçəri xalqların yaddaşının mübarizə əsasında formalaşması fikrini irəli sürür. Bu fikirlər mədəniyyət antropologiyası üçün dəyərli tezislərdir. Daha sonra müəllif iki əsas məsələ irəli sürür: türkmən poeziyası XIX əsrə qədər Avropa üçün, demək olar ki, bilinmirdi. Türkmənlərin milli şairi Məhtimqulu bütün türk xalqları arasında unikal fenomendir.

Bartold yekunda ifadə edir ki, türk xalqları böyük bir mədəni toplumdur, bu xalqlar Qərb mədəniyyətini mənimsəmək və öz milli irsini qorumaq kimi ikiqat çətin bir missiya qarşısındadırlar. Türk dünyası üçün ortaq elmi tədqiqat çağırışları var – Turfan, Tobolsk, Kiçik Asiya arasındakı çox böyük coğrafi vahid birlikdə öyrənilməlidir. Türk tarixi integrasiyası ideyası elmi şəkildə əsaslandırılmalıdır. Türk xalqlarının vahid mədəni missiyası ideyası müəyyən ideoloji çalar daşılmalıdır. Bu məruzə türkoloji tədqiqat tarixində çox vacib bir dönüş nöqtəsidir, türk xalqlarının arxaik və periferik deyil, dünya tarixinin mərkəzi proseslərində iştirak edən faktorlar olduğunu göstərmək cəhdidir.

(ardı var)